

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

F. M. BERENSON

Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να πληρώσει ένα κενό και να θεραπεύσει μια σοβαρή παράλειψη που υπάρχει μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας· ή παράλειψη είναι ότι δεν έχει παραχωρηθεί σ' ένα από τους μεγαλύτερους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους, στον Ήρακλειτο τον Έφέσιο, σπουδαία και ανάλογη με την αξία του θέση μέσα στο πάνθεο της φιλοσοφίας. Το έργο του συνήθως έρευνάται και μελετάται ως ένα τμήμα της ελληνικής φιλοσοφίας, αλλά δεν παρουσιάζεται ή συμβολή του, όπως θά έπρεπε, σε μελέτες της συγκριτικής φιλοσοφίας, της ιστορίας της δυτικής φιλοσοφίας ή της φιλοσοφικής ψυχολογίας. Καμμιά σοβαρή προσπάθεια, καθ' όσον γνωρίζω, δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα που να δείχνει την εξαιρετική σημασία που έχουν οι απόψεις του για τη νεώτερη φιλοσοφία. Βέβαια όρισμένοι διαπρεπείς ειδικοί έρευνητές έχουν γράψει σημαντικά έρμηνευτικά έργα για τον Ήρακλειτο, που, ενώ δικαιώνουν τη σπουδαιότητα και τη βαθύτητα της δημιουργικής του διάνοησης, όμως δεν ασχολούνται με την έπιρροή που άσκησε πάνω στη δυτική φιλοσοφία. Η παρώθηση λοιπόν που όδήγησε στη συγγραφή του παρόντος άρθρου είναι να συγκεντρωθεί ή προσοχή μας σε όρισμένα παραμελημένα θέματα της φιλοσοφίας του, ιδιαίτερα δε να επιχειρείται να έπισημανθεί έπαρκώς ή εξαιρετικά πρωτότυπη και πεπλεγμένη αντίληψή του για τό Νοϋ. Έτσι ή έργασία μου διαιρείται σε δύο μέρη.

Θά αρχίσω με όρισμένα επιχειρήματα που άποσκοποϋν στο να δείξουν γιατί ή διάνοηση του Ήρακλείτου είναι εξαιρετικά πρωτότυπη.

Άσχολούμενοι με όποιονδήποτε φιλόσοφο, αρχαίο ή νεώτερο, είναι ανάγκη να προσδιορίσουμε ποιοι από τους προγενέστερους ή τους σύγχρονους του έπηρέασαν αυτόν και με ποιο τρόπο έκδηλώθηκε ή επίδρασή τους. Συνήθως μία τέτοια επίδραση λαμβάνει δυό μορφές· στην περίπτωση του Ήρακλείτου οι μορφές αυτές έχουν σχέση με τό ποιές έννοιες αυτός παρέλαβε από τους προγενεστέρους του και, πράγμα που είναι τό σημαντικότερο, τί έκανε με αυτές τίς έννοιες που δέχθηκε, τί έρωτήματα έθεσε, τί πρωτότυπες άπαντήσεις έδωσε και τί νέες έννοιες, ως άποτέλεσμα των άπαντήσεών του, δημιουργήθηκαν.

Σε γενικές γραμμές, σχετικά με τό προκείμενο πρόβλημα, υπάρχουν δυό σχολές έρευνας: Όρισμένοι έρευνητές (όπως, π.χ., ό Reinhardt, ό Gigon και ό Fraenkel) ισχυρίζονται ότι οι ρίζες του Ήρακλείτου υπάρχουν στον Παρμενίδη ή ότι μās οδηγούν στον Ξενοφάνη και στον Πυθαγόρα. Καμμιά από τίς θέσεις αυτές δεν είναι σωστή. Η σύνδεση του Ήρακλείτου με τον Παρμενίδη δημιουργεί σοβαρές χρονολογικές δυσκολίες, έπειδή υπάρχουν τεκμήρια ότι ό Ήράκλειτος προηγείται του Παρμενίδη, μία και ό Παρμενίδης αναφέρεται σ' αυτόν στο ποιήμά του. Η επίδραση του Ξενοφάνη ίσως υφίσταται, αν και με ασάφεια, όσον αφορά τίς θρησκευτικές απόψεις του Ήρακλείτου· όμως ό Ξενοφάνης δεν μās λέγει τίποτε που θά μπορούσε να θεωρηθεί ότι άσκησε επίδραση στις κοσμολογικές και μεταφυσικές αντιλήψεις του Ήρακλείτου. Σχετικά με τον Πυθαγόρα είναι γνωστό ότι γνωρίζουμε γι' αυτόν

πάρα πολύ λίγα, ώστε να μπορούμε να θεμελιώσουμε επαρκώς τόν ισχυρισμό για την επίδρασή του πάνω στον Ἡράκλειτο. Ἀπ' ἐναντίας μάλιστα, ἔχουμε τὰ ἀποσπάσματα 40 καὶ 129 (ἐκδοση Diels - Kranz), στὰ ὁποῖα ὁ Ἡράκλειτος καταδικάζει ἀπερίφραστα τόν Πυθαγόρα.

Ἡ δεύτερη ἀντίληψη ὀρισμένων ἐρευνητῶν, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ G. Vlastos¹, πού ἀκολουθῶ, τονίζει ὅτι οἱ κύριες ἱστορικές ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ὁ Ἡράκλειτος ἦταν ἐκεῖνες τῶν μεγάλων Μιλησίων, τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ τοῦ Ἀναξίμενη.

Ἄν ἀνακαλύψουμε τίς διασυνδέσεις τοῦ Ἡρακλείτου μέ αὐτούς, θά μπορέσουμε εὐκολότερα νά συλλάβουμε τό νόημα τῆς φιλοσοφίας του. Τό ὅτι ὁ Ἡράκλειτος μεγάλως ὑπελόγιζε τίς ἀπόψεις του φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οὐδέποτε ἐπετέθη κατ' αὐτῶν ἢ ἀπό τό ὅτι οὐδέποτε τοὺς ἀπεδοκίμασε, ὅπως ἔκαμε μέ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους ἢ τοὺς συγχρόνους του. Ἐνα καλὸ παράδειγμα πού δείχνει αὐτὴ τὴν ἐπίδραση καὶ ἀκόμη φανερώνει πῶς ὁ Ἡράκλειτος ἔκαμε ἕνα δημιουργικὸ ἄλλαγμα, ἀντιμετωπίζοντας μιά πλήρως ἀναπτυγμένη θεωρία, εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἀναξίμανδρου γιὰ τὴν ἔριδα. Κατὰ τόν Ἀναξίμανδρο ἡ ἔριδα (ἢ ἡ ἀλλαγὴ) μεταξὺ τῶν ἐναντίων ἐγκλείει ἕνα εἶδος ἀδικίας. Ἀντίθετα γιὰ τόν Ἡράκλειτο, πού δέχεται τὴν ἔριδα ὡς κεντρικὴ ἔννοια, «αὐτὴ εἶναι κάτι τό ὀρθό, τό κανονικὸ καὶ τό δίκαιο». Ὑπάρχει μιά τεράστια καὶ ἐξαιρετικὴ σημασία ἔχουσα διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἀντιλήψεων τῶν δύο φιλοσόφων σχετικὰ μέ τό ἔργο τῆς ἔριδας μέσα στό σύμπαν. Κατὰ τόν Ἀναξίμανδρο ἡ ἔριδα, μολονότι βέβαια ἐπανέρχεται κάθε τόσο, εἶναι κυρίως περιπτωσιακῆ καὶ διαλειμματικῆς μορφῆς. Ὅσάκις ὑπάρχει ἔριδα, προκύπτει, ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς, ἡ ἀδικία. Στίς ἐνδιάμεσες περιόδους, πού εἶναι ἀπαλλαγμένες ἀπὸ τὴν ἔριδα, ὑπάρχει δικαιοσύνη. Ἔτσι ὁ Ἀναξίμανδρος παρέχει τὴ δυνατότητα νά ὑπάρχουν καὶ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀδικία μέσα στή φυσικὴ τάξη τοῦ κόσμου. Αὐτό ὁμως δέν γίνεται ἀποδεκτό ἀπὸ τόν Ἡράκλειτο. Κατὰ τόν Ἡράκλειτο τὰ πάντα γίνονται «κατ' ἔριν καὶ χρεῶν» (ἀπ. 80) καὶ «ὁ πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστὶ, πάντων δὲ βασιλεύς» (ἀπ. 53). Ἡ ἔριδα, πού, κατὰ τόν Ἀναξίμανδρο, εἶναι περιπτωσιακὴ καὶ διαλειμματικῆς μορφῆς, γίνεται τώρα σταθερὴ καὶ καθολικὴ. Αὐτό συνάγεται ἀπὸ τό ὅτι ὁ Ἡράκλειτος πίστευε πῶς ὅ,τιδήποτε ὑπάρχει εὐρίσκεται ἐν τῷ γίνεσθαι καὶ τό γίνεσθαι εἶναι ἕρις. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἔριδα, κατὰ τόν Ἡράκλειτο, εἶναι καθολικὴ, δέν εἶναι δυνατόν νά εἶναι ἄδικη· ἂν αὐτό συνέβαινε, τότε κάθε τι μέσα στόν κόμο θά ἦταν ἄδικο. Ὁ Ἡράκλειτος ἀποστρέφεται τὴν ἀντίληψη τοῦ Ἀναξίμανδρου τὴ σχετικὴ μέ τὴν ὑπαρξὴ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀδικίας μέσα στό φυσικὸ κόσμο. Κατὰ τόν Ἡράκλειτο αὐτό τό θέμα πρέπει νά διευθετηθεῖ μέ ὀριστικὸ τρόπο, δηλαδὴ πρέπει νά ἐκλέξουμε εἴτε τό ἕνα εἴτε τό ἄλλο: εἴτε ὅλα εἶναι δίκαια εἴτε ὅλα εἶναι ἄδικο. Ὡς πρὸς αὐτό ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος δέν ἀφήνει καμμιά ἀμφιβολία: Ἡ ἔριδα εἶναι δικαιοσύνη («καὶ δίκην ἔριν» - ἀπ. 80) καὶ σύμφωνα μ' αὐτὴν συμβαίνουν τὰ πάντα. Ἔτσι τίποτε δέν μπορεῖ νά ξεπεράσει τὰ μέτρα του, οὔτε ἀκόμη κι ὁ Ἥλιος: «Ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα» (ἀπ. 94). Ἐπὶ πλέον ὁ Ἡράκλειτος ὑποκαθιστᾷ τὴν ἔννοια τῆς ἰσοροπίας τῶν στοιχείων ἢ τῶν φυσικῶν τμημάτων τοῦ κόσμου μέ τὴν ἰσοροπία πού παρατηρεῖται στὴ διαδικασία τῆς μεταβολῆς. Καὶ ἐδῶ ἔχουμε ἕνα δημιουργικὸ ἄλλαγμα πού φανερώνει τό σπινθηροβόλο καὶ δημιουργικὸ πνεῦμα τοῦ Ἡρακλείτου: ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος μᾶς παρέχει τὴν πιὸ ἐλκυστικὴ καὶ θεμελιώδη ἀντίληψή του, δηλαδὴ τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴ σταθερότητα τοῦ λό-

γου και του μέτρου που διατηρείται μέσα σ' όλη τη μεταβολή.

Στό σημείο αυτό ο Ήρακλειτος μάς δίδει την αντίληψή του για τό κοσμολογικό πῦρ. Τό απόσπασμα λέγει:

«κόσμον τόνδε [τόν αὐτόν ἀπάντων] οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται· πῦρ αἰείζωνον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα» (βλέπε ἐπίσης τό ἀπ. 90)

Γιατί ο Ήρακλειτος δίδει ένα τόσο υψηλό status στο πῦρ; Στο σημείο, αυτό ο Βλαστός δίδει,² κατά την γνώμη μου, την πιο ενδιαφέρουσα απάντηση, συνάπτοντας τόν Ήρακλειτο με τις απόψεις του Ἀναξίμανη. Ὁ Ἀέτιος (I, 3, 4) αναφέρει:

«Ἀναξίμανησ Εὐρυστράτου Μιλήσιος ἀρχὴν τῶν ὄντων ἀέρα ἀπεφήνατο· ἐκ γάρ τούτου πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς αὐτόν πάλιν ἀναλύεσθαι· οἶον ἢ ψυχὴν, φησὶν, ἢ ἡμετέρα ἀήρ οὔσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τόν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει»

Ὁ Ἀναξίμανησ δέχτηκε ὅτι ὁ ἀέρας εἶναι ἡ ἀρχὴ ὅλων τῶν ὄντων ὡς καὶ τό ὑλικό ἀπό τό ὁποῖο ἀποτελεῖται ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ. Ὁ Ήρακλειτος, βάζοντας στή θέση τοῦ ἀέρα τό πῦρ, κάνει τό ἴδιο πρᾶγμα. Οἱ λόγοι γιά μιά τέτοια ἀντικατάσταση ἦσαν πολλοί· ὁμως ὁ πιο προφανής καὶ ὁ πιο σημαντικός λόγος εἶναι ὅτι ὡς ἀρχὴ τῆς ζωῆς ἢ ψυχῆ εὐλογα θά ἐλογίζετο ὡς πῦρ, ἐπειδὴ μάλιστα συνδέεται ἄμεσα μέ τὴν ἔννοια τῆς ζεστασιᾶς πού διέπει τὴν ζωντανὴ ψυχὴ καὶ πού χάνεται μόνον κατὰ τό θάνατο. Ἐπίσης συνάπτεται μέ τίς ψυχολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἁρακλείτου πού πιστεύει ὅτι ἡ ψυχὴ, ὡς ἀρχὴ διανοητικὴ, συνδέεται μέ τὴ θερμότητα τοῦ πυρός, ἐνῶ κατὰ τόν ὕπνο τό πῦρ μειώνεται (ὀργανικὴ μείωση θερμότητας). Κατὰ τόν Ήρακλειτο τό κοσμικό πῦρ καὶ ἡ πυρώδης ψυχὴ εἶναι ἀνάλογα. Στό σημείο αὐτό μποροῦμε νά συνάψουμε τίς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις:

Ἡ φωτιὰ κυβερνᾶται ὑπὸ τοῦ κοινοῦ μέτρου, πού ἐνεργεῖ σέ κάθε μεταβολὴ καὶ πού διασφαλίζει τὴν δικαιοσύνη σέ ὅλη τὴν ἔριδα· ἔτσι δηλαδή ἡ ἔριδα εἶναι δικαιοσύνη.

Ὁ Ήρακλειτος, ἔχοντας παραλάβει μιά ἀντίληψη ἀπὸ τόν Ἀναξίμανη, τὴν ἀναπτύσσει ἔτσι ὥστε νά τὴν χρησιμοποιεῖ ὡς κύριο ἄξονά του, ἐπειδὴ εἶναι ριζωμένη στὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης πού λειτουργεῖ κατὰ τό μέτρο μέσα στὴν ἔριδα· ἀκόμη ἐδῶ εἰσάγει τὴν ἔννοια τῆς παλίντροπης ἀρμονίας. Ἄν καί, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ήρακλειτος ὑπέστη τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀναξίμανη καὶ Ἀναξίμανδρου, ὁμως ἀπορρίπτει τὴν ἀντίληψη τῶν Μιλησίων ὅτι ὁ κόσμος κυβερνᾶται ἀπὸ μιά ἀπειρη οὐσία, ἢ ὁποῖα, κατὰ τόν Ἀναξίμανδρο, εἶναι ἐκτός τοῦ κόσμου καί, κατὰ τόν Ἀναξίμανη, εἶναι ἐντός καὶ ἐκτός τοῦ κόσμου. Ὁ Ήρακλειτος δέχεται ὅτι ἡ οὐσία αὐτὴ βρίσκεται μέσα στὸν κόσμο, ὅπως ἔντονα διατυπώνει τὴν ἀποψή του στό ἀπ. 30. Μέχρι ἐδῶ εἶδαμε πῶς ὁ Ήρακλειτος, μέ εὐφάνταστο τρόπο, ἀνέπτυξε ιδέες ἀπὸ τό παρελθόν σέ ἓνα πρωτότυπο καὶ συνεπὲς ὄλο.

Στὴ συνέχεια θά ἀναπτύξω τὴν ἀποψή μου γιά τὴν ὑποτιμηθεῖσα ἐπίδραση τοῦ Ἁρακλείτου πάνω στὴ νεώτερη δυτικὴ φιλοσοφία.

Ἡ ἀντίληψή του γιά τό μέτρο, πού χρησιμοποίησε ἀποτελεσματικὰ στὴν ἠθική,

ἐπρόκειτο νά εἶναι κεντρική ἔννοια τῆς φιλοσοφίας ὄλων τῶν ἐποχῶν. Δεν εἶναι σύμπτωση τό γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐθεώρησε τήν ἰδέα αὐτή ὡς καίρια οὔτε εἶναι τυχαῖο τό ἐνδιαφέρον τοῦ Πλάτωνα γιά τόν Ἡράκλειτο.

Ἐπί τῆς Ἡράκλειτος εἶναι πού ἔκανε τίς διακρίσεις μεταξύ ἰδιωτικοῦ - κοινοῦ καί ὑποκειμενικοῦ - ἀντικειμενικοῦ· οἱ ἀντιλήψεις αὐτές ἔχουν κυριαρχήσει ἀπό τότε στή φιλοσοφία καί ἀκόμη συζητοῦνται ζωηρά κατά τόν εἰκοστό αἰῶνα, ἰδιαίτερα στήν ὑπαρξιακή φιλοσοφία καί στή φιλοσοφία τοῦ Wittgenstein. Ὁ θαυμασμός τοῦ Νίτσε γιά τόν Ἡράκλειτο εἶναι πασίγνωστος ὥστε νά μή χρειάζονται σχόλια. Ὁ W. K. C. Guthrie ἀναφέρει ὅτι γνώριζε κάποιον ἄνθρωπο πού ἰσχυρίζετο ὅτι εἶχε μεταστραφεῖ στό χριστιανισμό, μελετώντας τά ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου³.

Θά ἐπιθυμοῦσα περισσότερο νά ἐπιμείνω στίς καταπληκτικές ὁμοιότητες πού ὑπάρχουν στίς φιλοσοφίες τοῦ Ἡρακλείτου καί τοῦ Ἐγέλου. Παρωθοῦμαι πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή ἀπό τό ἄρθρο τοῦ G.S. Kirk «Περὶ τῆς φυσικῆς μεταβολῆς κατά τόν Ἡράκλειτο»⁴, ὅπου αὐτός ὁμιλεῖ περὶ τοῦ «ἐγγελιανοῦ Ἡρακλείτου» καί ζητεῖ «νά δεῖ τόν Ἡράκλειτο μέ τά μάτια τοῦ Ἐγέλου». Αὐτή τῆ θέση θεωρῶ ὡς ἐντελῶς ἀδικαιολόγητη. Μπορεῖ ἡ σπουδή τοῦ Ἐγέλου νά μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε καλύτερα τόν Ἡράκλειτο (καί αὐτό συγχωροῦμεθα νά τό δεχθοῦμε ὡς κοίταγμα τοῦ Ἡρακλείτου μέ τά μάτια τοῦ Ἐγέλου), ἀλλά εἶναι λογικά καί ἱστορικά ἄτοπο νά μιᾶμε γιά τόν ἐγγελιανό Ἡράκλειτο, ἐνῶ ἀντίθετα θά ἔπρεπε νά μιᾶμε γιά τόν Ἡρακλειτικό Ἐγέλο. Ἰσχυρίζομαι λοιπόν ὅτι ἡ σπουδή τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡρακλείτου σέ συνάρτηση πρὸς ὀρισμένες μεταγενέστερες φιλοσοφίες βοηθεῖ γιά νά φωτιστεῖ τό ἔργο τῶν μεταγενεστέρων φιλοσόφων. Ὅπως εἶναι εὐλόγο, θά περιοριστῶ στίς πῶ χτυπητές ὁμοιότητες πού ὑπάρχουν πάνω σέ ὀρισμένα κεντρικά θέματα μεταξύ τῶν δύο φιλοσόφων.

Ἐπί τῆς Ἡράκλειτος ἦταν ὁ πρῶτος φιλόσοφος πού ἐρμήνευσε τή θεία οὐσία ὡς Νοῦ καί πού τήν χαρακτήρισε ὡς τόν ἔσχατο σκοπό τῆς ἀνθρώπινης γνώσεως.

Λέγει:

«ἐν τό σοφόν· ἐπίστασθαι γνώμη ὄκη κυβερνᾶται πάντα διά πάντων» (Ἀπ. 41)

Ἡ σοφία συνίσταται στό νά ἀντιλαμβάνεσαι τό νοῦ πού κυβερνᾶ τά πάντα.

Ἡ ἐμπειρία μας δέν ἔχει καμμιά ἀξία, ἐκτός κι ἂν ὀδηγεῖ σέ μιά βαθειά κατανόηση τοῦ Λόγου. Ὁ ἀνθρώπινος λόγος (speech) εἶναι μιά μορφή ὑπερδομῆς τῆς ὁποίας ἡ ἀντικειμενική ὑπαρξη ὑποδηλώνεται συνέχεια κατά τήν ὀρθή χρησιμοποίηση τῶν λέξεων, δηλαδή ἀφοῦ λαμβάνεται πάντοτε ὑπ' ὄψη ὅτι οἱ λέξεις βασίζονται πάνω στό Λόγο πού εἶναι κοινός σέ ὄλα. Καθ' ὅσον ὁ Λόγος διέπει τά πάντα, ἐκδηλώνεται ὡσαύτως στό ἄτομο. Παρ' ὄλα αὐτά εἶναι κάτι τό «κεχωρισμένον πάντων» (ἄπ. 108), ἐπειδή ὑπερβαίνει τό ἐπί μέρους, τό τόδε τι.

Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐπί μέρους ὄν χρειάζεται νά ἐξετάζει τόν ἑαυτό του, ὅπως ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Ἡράκλειτος: «ἐδίξησάμην ἐμεωυτόν» (ἄπ. 101), γιατί ἡ σπουδαιότητα τοῦ Δελφικοῦ ρητοῦ «Γνώθι σαυτόν» βρίσκεται στή δυνατότητά μας νά ἀναγνωρίσουμε τή σπουδαιότητα τῆς μετριοφροσύνης πού βασίζεται πάνω στήν ὀρθή στάθμηση τῶν ἱκανοτήτων μας. Ἐτσι, ἡ σοφία, καί κατά συνέπεια ὁ ἀξίος βίος, συνίσταται στό νά κατανοοῦμε τό Λόγο, τό κοινό στοιχεῖο τῶν ὄντων, πού ἐνσαρκώνει τό μέτρο πού συντελεῖ ὥστε ἡ ἀλλαγή νά μή καταλήγει σέ κάποιο πολύμορφο χάος. Μό-

νον εάν ο άνθρωπος κατανοήσει τό κεντρικό αυτό τύπο τῶν ὄντων μπορεί νά γίνει σοφός καί ἀποτελεσματικός.

Γι' αυτό λέγει ο φιλόσοφος:

«ἦθος γάρ ἀνθρώπειον μέν οὐκ ἔχει γνώμας, θεῖον δέ ἔχει» (ἀπ. 78) καί *«οὐκ ἐμοῦ ἀλλά τοῦ Λόγου ἀκούσαντες ὁμολογεῖν σοφόν ἐστίν ἔν πάντα εἶναι»* (ἀπ. 50).

Τό ρητόν «Γνῶθι σαυτόν» εἶχε γίνει ἀποδεκτό ἀπό ἀρκετούς φιλοσόφους, ἀλλά γιά τόν Ἡράκλειτο εἶχε ἕνα εἰδικό νόημα.

Ἡ αὐτογνωσία σημαίνει τό νά ἀναζητεῖς καί νά κατανοεῖς τήν θεία οὐσία, τόν Λόγο τόν κοινό σέ ὅλα. Ὁ Λόγος εἶναι ὁ σκοπός τῆς ἀνθρώπινης κατανόησης, διότι διέπει τά πάντα, εἶναι καθολικός καί ὑπερβαίνει τόν ἀνθρώπινο λόγο, πού ἀποτελεῖ μέρος του.

Αὐτή ἡ καίρια ἀντίληψη γιά τήν ἔννοια τοῦ Λόγου καί τίς διακλαδώσεις της βρίσκει ἀπήχηση στή φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου.

Ὁ Ἐγελος γράφει:

«Ἡ γνώση τοῦ Πνεύματος εἶναι τό πιό ὑψηλό καί πιό δύσκολο, ἀκριβῶς ἐπειδή αὐτή εἶναι ἡ περισσότερο «συγκεκριμένη» ἐπιστήμη. Ἡ σημασία ἐκείνης τῆς «ἀπόλυτης» ἐντολῆς Γνῶθι σαυτόν (εἴτε τήν βλέπουμε αὐτή καθ' ἑαυτή εἴτε τήν ἐξετάζουμε μέσα στίς ἱστορικές συνθηκικές ὁπου γιά πρώτη φορά εἰπώθηκε) δέν ἀποσκοπεῖ ἀπλῶς στό νά προωθήσει τήν αὐτογνωσία ἐν σχέσει μέ τίς ἐπί μέρους ἰκανότητές μας, τό χαρακτήρα μας, τίς τάσεις μας καί τίς συνήθειες καί ἐλλείψεις τοῦ ἐγώ. Ἡ γνώση πού αὐτή ζητεῖ εἶναι ἡ σχετική μέ τή γνήσια πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου — ἐκείνου δηλαδή πού εἶναι, μέ οὐσιαστικό καί ἔσχατο τρόπο, τό ἀληθινό καί πραγματικό — τοῦ νοῦ, ὡς τοῦ ἀληθινοῦ καί οὐσιώδους ὄντος. Ἐξ ἴσου πολύ λίγο ἐνδιαφέρει τή φιλοσοφία τοῦ πνεύματος νά διδάξη ὅ,τι καλεῖται γνώση τῶν ἀνθρώπων, τή γνώση πού ἀποσκοπεῖ νά ἀνιχνεύσει τίς ἰδιαιτερότητες, τά πάθη καί ἐλλείψεις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καί νά φανερώσει ὅ,τι ἀποκαλεῖται τά ἰδιαίτερα τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς. Οἱ πληροφορίες αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἀφ' ἑνός ἄνευ νοήματος, ἐκτός καί ἂν ὑποθέσουμε ὅτι γνωρίζουμε τό καθόλου ὄν, δηλαδή τόν ἄνθρωπο, καί αὐτό σημαίνει πάντοτε τόν ἄνθρωπο ὡς νοῦ. Ἀφ' ἑτέρου, ἀσχολούμενοι μόνο μέ τίς ἐπί μέρους, ἀσήμαντες καί ἀναληθεῖς ὄψεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀποτυγχάνουμε νά συλλάβουμε τήν ὑποκειμένη σέ ὅλα οὐσία, δηλαδή τόν ἴδιο τό Νοῦ»⁵.

Ἐνῶ, ὁ Ἐγελος ὁμιλεῖ γιά τίς ἰδιαιτερότητες, τά μειονεκτήματα καί πάθη τῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι συχνά ἀσχολοῦνται μέ ἀσήμαντες καί ἀναληθεῖς ὄψεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀποτυγχάνοντας νά συλλάβουν τήν οὐσία, τόν Νοῦ, ὁ Ἡράκλειτος ὁμιλεῖ γιά τοὺς ἀνθρώπους πού ἀπό ἄγνοια ἀρνοῦνται νά δοῦν καί νά ἀκολουθήσουν τό μόνο σωστό δρόμο πού ἐπιτάσσει ὁ Λόγος:

«Κακοί μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοί καί ὠτα βαρβάρους ψυχᾶς ἐχόντων» (ἀπ. 107).

Ὁ Ἐγελος ἐπαναλαμβάνει τό αὐτό πρᾶγμα λέγοντας ὅτι ἡ κατ' αἴσθηση ἀντίληψη εἶναι παραπλανητική, ἐκτός καί ἂν ἐλέγχεται ἀπό τό Νοῦ (ἀπό τήν ἔνταση τῆς ἀνασκοπικῆς καί λογικῆς διάνοησης) καί ἔτσι ἀποτελεῖ μιά συγκεκριμένη ὁλότητα τῆς ὁποίας τό κάθε σημεῖο ἔχει μερίδιο σ' ὅλα τά ἄλλα. Αὐτό, στόν Ἡράκλειτο ἐκφράζεται μέ τό αἶτημα νά ἀκολουθοῦμε τό κοινόν, τό Λόγο, πού διέπει τά πάντα, μο-

λονότι οί πολλοί ζοῦν σάν νά ἔχει ὁ καθένας τή δική του ἰκανότητα κατανόησης.

Ὁ Ἐγελος ἐκφράζει τίς ἴδιες ιδέες μέ τόν Ἡράκλειτο ἀλλά μέ διαφορετικό τρόπο· ἡ διαφορά στήν ἐκφραση ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ὁ Ἐγελος μπορούσε νά χρησιμοποιήσει πολύ πύ πλούσιο λεξιλόγιο, ἐνώ ὁ Ἡράκλειτος ἔκανε ἀγῶνα γιά νά ἐκφράσει μέ ἕνα περιορισμένο λεξιλόγιο πολύ περίπλοκες καί ὀξυδερκεῖς ιδέες.

Καί γιά τούς δύο λοιπόν ὁ σκοπός τῆς γνώσης καί τῆς σοφίας εἶναι ἡ κατανόηση τοῦ Λόγου (κατά τόν Ἐγέλο τοῦ Νοῦ), εἶναι ἡ σύλληψη τῆς πρωταρχικῆς οὐσίας.

Ἡ προηγούμενη συζήτηση μᾶς ὀδηγεῖ φυσιολογικά σέ ἕνα κύριο θέμα, στήν ἀντίληψη τους γιά τήν ψυχή.

Ὁ Ἡράκλειτος εἶναι ὁ πρῶτος πού μᾶς ἔδωσε μιά νέα ἀντίληψη γιά τήν ψυχή. Ἡ δομή τῆς ψυχῆς συνδέεται ὄχι μόνο πρός ἐκείνη τοῦ σώματος, ἀλλά πρός τήν δομή τοῦ κόσμου ὡς ὄλου νοουμένου. Ὁ Ἡράκλειτος λέγει:

«Ψυχῆς πείρατα ἰών οὐκ ἄν ἐξεύρειο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὀδόν· οὕτω βαθύν λόγον ἔχει» (ἀπ. 45).

Ἡ ἀντίληψη του γιά τό βάθος καί τό θεμελειῶδες φαινόμενο τῆς ψυχῆς ἐγκλείει ἕνα σπουδαῖο χαρακτηριστικό: Ἡ ψυχή ἔχει τίς δικές της διαστάσεις, δέν ἀπλώνεται στό χῶρο καί εἶναι ἄπειρη. Ἡ ψυχή αὐτή καθ' ἑαυτή δέν εἶναι κάτι τό φυσικό, ἀλλά μιά πνευματική ὄντοτητα. Ἡ ψυχή ἔχει ὄχι μόνον μεγάλο μερτικό στό Λόγο, ἀλλά εἶναι κάτι τό κοινό καί ἔτσι διαφορετικά ὄντα μετέχουν στό ἴδιο πνεῦμα. Ἡ ψυχή εἶναι Λόγος πού αὐξάνει τόν ἑαυτό του («Ψυχή ἔχει λόγον ἑαυτόν αὐξῶν» ἀποσπ. 115).

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἐγέλου γιά τήν ψυχή εἶναι σχεδόν ταυτόσημη. Κατ' αὐτόν ἡ ψυχή δέν συνδέεται μόνον πρός τό σῶμα ἀλλά πρός ὄλον τόν κόσμο· καί ὁ Ἡράκλειτος καί ὁ Ἐγελος ἔχουν τήν ἴδια ἀντίληψη γιά τήν κοσμική - ψυχή. Ὁ Ἐγελος γράφει:

«Ἡ ψυχή εἶναι πράγματι ἡ ὄλότητα τῆς φύσεως: Ὡς ἀτομική ψυχή εἶναι μονάδα: Εἶναι καθ' ἑαυτήν ἡ ἐμφανῆς ὄλότητα τοῦ ἰδιαίτερου κόσμου της, πού ὑπάρχει μέσα σ' αὐτήν καί πού τήν γεμίζει καί ἐκείνου τοῦ κόσμου πού ἴσταται μόνος του»⁶. Ὁμοίως: «Ὁπουδήποτε ὑπάρχει Φύση, ἡ ψυχή εἶναι τό καθολικό του ἄυλο ὄν, ἡ ἀπλή «ἰδεώδης» ζωή του. Ἡ ψυχή εἶναι ἡ οὐσία ἢ ἡ «ἀπόλυτη» βάση ὄλου τοῦ Νοῦ πού ἐξειδικεύεται καί ἐξατομικεύεται..., καί ἡ ψυχή παραμένει ἡ διαπερῶσα τά πάντα ἰδεατή ταυτότητα»⁷. Ἀκόμη γράφει: «Ὅπως τό φῶς ἐξορμᾷ πρός μιά ἄπειρη πολλότητα ἄστρων, ἔτσι καί ἡ καθολική φυσική ψυχή διασκορπᾷ ἑαυτήν σέ μιά ἄπειρη πολλότητα ἀτομικῶν ψυχῶν. Ἡ διαφορά εἶναι ἡ ἐξῆς: Ἐνώ τό φῶς φαίνεται νά ἔχει ὑπαρξη ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἄστρα, ἡ καθολική φυσική ψυχή ἀποκτᾷ πραγματικότητα μόνο στίς ἀτομικές ψυχές»⁸.

Ἐνώ ὁ Ἡράκλειτος ἀντιλαμβάνεται τήν ψυχή ὡς ἔχουσαν λόγον πού αὐξάνει τόν ἑαυτό του, ὁ Ἐγελος λέγει ὅτι ἡ ψυχή εἶναι ἡ δυνατότητα τῶν πραγμάτων πού ἐκδιπλώνεται καθῶς ἡ ψυχή προχωρεῖ διά τῶν τριῶν σταδίων της γιά νά φτάσει στό ὕψιστο καί τελικό, πού εἶναι τό ἀντικειμενικό στάδιο. Καί γιά τούς δύο ὁ Λόγος ἢ ὁ Νοῦς ὑπάρχει: κάθε τι τό ἄλλο γίγνεται· γι' αὐτό καί οἱ δύο ἔχουν τήν ἀντίληψη γιά τήν ταυτότητα τῶν ἐναντίων, τοῦ Ἐνός καί τῶν πολλῶν, πού χαρακτηρίζουν τή φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου καί τοῦ Ἐγέλου. Ἡ ἄρμονία εἶναι τό προϊόν τῶν ἐναν-

τίων· γι' αυτό και ή έριδα είναι ή βάση του φυσικού κόσμου, του όντος και του μή όντος. Αυτό συμβαίνει, έπειδή, ως λέγει ό 'Ηράκλειτος, ή αρχή και τό τέλος είναι κοινόν, όπως στην περιφέρεια του κύκλου (άποσπ. 103). Κατά τον Έγελο ό Νοϋς, τό Έν υπάρχει έξ αρχής· έμεις, διερχόμενοι διά διαφόρων φάσεων αναπτύξεως, φτάνουμε τελικά στό Νοϋ, στην αρχή που είναι επίσης και τό τέλος μας. Όμοίως, κατά τον 'Ηράκλειτο, ό Λόγος είναι, ήταν και θά είναι πάντοτε, εν αντιθέσει προς τό μεταβαλλόμενο του κόσμου και προς τά φαινόμενα που βρίσκονται στη διαδικασία του γίνεσθαι σύμφωνα μέ τό Λόγο.

Κατά τον Έγελο ή απόλυτη αλήθεια δέν είναι μόνο τό τέλος των προσπαθειών μας νά κατανοούμε, αλλά υπάρχει έξ αρχής. Είναι αιώνια και άχρονη διαδικασία.

Άς αναφερθοϋμε τώρα στην έρμηνεία του *έγρηγορειν* και *καθεύδειν* κατά τους δύο φιλοσόφους.

Κατά τον 'Ηράκλειτο, ή ψυχή που είναι ζωντανή και δραστήρια είναι πϋρ. Αυτό γίνεται φανερό από την έρμηνεία που δίδει για τό θάνατο της ψυχής (όταν τό πϋρ σβήνει, τότε ή ψυχή γίνεται νερό).

Η σοφία, που είναι τό αποτέλεσμα της κατανοήσεως του Λόγου, μπορεί νά περιγραφεί ως τό δραστήριο, πυρῶδες τμήμα της ψυχής που έχει έπαφή μέ τον πύρινο Λόγο, μέ την αντικειμενική κατάσταση των πραγμάτων. Ό Λόγος που είναι κοινός και καθολικός μᾶς καθιστᾶ ικανούς νά διανοούμεθα, ακριβῶς έπειδή μετέχουμε αυτής.

Συχνά όμως προτιμούμε νά κατασκευάζουμε τό δικό μας ιδιωτικό και παραπλανητικό νοητικό χῶρο, άγνοώντας τό γεγονός ότι τό πϋρ, ή υλική έκφανση του Λόγου, είναι τό έλλογο και υπεύθυνο στοιχείο που κατευθύνει τον κόσμο (άπ. 72). Πολλές ψυχές ζοϋν μιά άκούσια ζωή μή ενδιαφερόμενες νά έκμεταλλευτοϋν την διαρκῶς παρούσα ευκαιρία, δηλαδή τό νά ταυτιστοϋν μέ την πηγή τους, μέ τό Λόγο. Η σοφή ψυχή ζει μέ τρόπο έλλογο, ακούει τίς προσταγές του Λόγου και συλλαμβάνει την αλήθεια πῶς έν είναι τό σοφόν και πῶς πάντα τά ένάντια σχηματίζουν ένότητα. Ό Έγελος πάλιν ισχυρίζεται ακριβῶς τά ίδια πράγματα λέγοντας ότι είναι λάθος νά κατανοούμε τό Νοϋ ως αδρανῆ και άμετάβλητο. Αντίθετα, ό Νοϋς είναι όν που τό διέπει ή κίνηση, είναι καθαρή δραστηριότητα.

Η αντίληψη ότι ό πραγματικός κόσμος είναι και κοινός σε όλα είναι μιά δυναμική σύλληψη. Είμαστε μέσα στό κόσμο και μέρος του κόσμου. Όμως εκείνοι που δέν μποροϋν νά κατανοήσουν την τάξη του κόσμου ζοϋν όχι μόνον σάν νά έχουν δική τους νόηση (άπ. 2), αλλά ό κόσμος τους είναι ιδιωτικός, μοιάζουν μέ τους ανθρώπους που είναι κοιμισμένοι και, κατά συνέπεια, ζοϋν σε ένα άπατηλό και μή πραγματικό κόσμο. Οί καθημερινές ίσως πίστεις μοιάζουν μέ όνειρα, είναι κάτι τό παραπλανητικό. Εκείνο που πρέπει νά σκέπτονται οί άνθρωποι είναι ό,τι είναι τό κοινόν σε όλα. Ουδείς όμως μπορεί νά έχει μετοχή στά όνειρά μας μέ τον τρόπο που μπορεί νά μετέχει στην ενεργό ζωή μας και στην έμπειρία. Τό νά αποσύρεται ό καθένας στό δικό του κόσμο σημαίνει τό νά αποκλείει από τή ζωή του τό έλλογο στοιχείο του, ξεκόβοντάς το από τον καθολικό και αληθινό Λόγο προς τον όποιο πρέπει νά κατευθύνεται ή νόησή μας.

Ό Έγελος έπ' αυτού γράφει τά εξής:

«Όταν ή άτομικότητα (ή τό όν που συγκεντρώνεται στον έαυτό του) διακρίνει

τό ἐγώ του ἀπό τό ἀπλῶς ὑπάρχειν, τότε αὐτή ἡ ἄμεση κρίση *ξυπνάει* τήν ψυχή ἢ ὁποία ἀντιμετωπίζει τήν ἔχουσα ἀπορροφήσει τό ἐγώ φυσική ζωή κατά πρῶτον ὅπως μιά φυσική ποιότητα καί κατάσταση ἔρχεται ἀντιμέτωπη μέ μιά ἄλλη κατάσταση, π.χ., μέ τόν ὕπνο»⁹.

Καί προχωρώντας παραπέρα ὁ Ἔγγελος τονίζει ὅτι ἡ ψυχή εἶναι κοιμισμένη, μέχρι ὅτου ἀνακαλύψει ὅτι εἶναι μέρος τοῦ κοινοῦ σέ ὅλα, τοῦ καθολικοῦ. Ἡ ἐγρήγορση τῆς ψυχῆς σημαίνει νοητική δραστηριότητα πού πραγματώνεται ὡς συνείδηση καί νόηση. Ὁ Νοῦς ὅταν κοιμᾶται ἐπιστρέφει σέ μιά ὑποκειμενική καί ἰδιωτική (private) κατάσταση. Λέγει:

«ὁ κόσμος τῆς νοούσης συνειδήσεως εἶναι κάτι τό πολύ διαφορετικό ἀπό μιά εἰκόνα πού τήν συγκροτοῦν ἀπλές ιδέες καί φαντασίες. Γιά νά δοῦμε τή διαφορᾶ μεταξύ τοῦ ὄνειρεύεσθαι καί τοῦ ἐγείρεσθαι χρειάζεται νά λάβουμε υπ' ὄψη μας τήν καντιανή διάκριση μεταξύ ὑποκειμενικότητας καί ἀντικειμενικότητας τῶν διανοητικῶν παραστάσεων»¹⁰.

Ὁ Ἡράκλειτος φανερώνει τήν προτίμηση γιά τά παιδιά στό ἀπόσπ. 121, ὡς παραδίδεται ἀπό τόν Διογένη τόν Λαέρτιο (IX.), ὅτι δηλαδή ἀρνήθηκε νά κάμει νόμους γιά τούς Ἐφεσίους καί προτίμησε νά παίξει μέ τα παιδιά στό ἱερό τῆς Ἀρτέμιδας. Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος ἐπίσης παραθέτει μιά ἄλλη διήγηση: Ὁ Ἡράκλειτος, ὅταν ρωτήθηκε γιατί παίξει ζάρια μέ ὀρισμένα παιδιά, ἀπάντησε: «Γιατί ἐκπλήττεσθε σεῖς οἱ οὔτιδανοί; Δέν εἶναι καλύτερα ἀπό τό νά κάνω πολιτική μέ σᾶς;».

Ἀμφότεροι δέχονται ὡς βασική ἀντίληψη τή θέση ὅτι ὑπάρχει μιά πρωτογενῆς οὐσία τοῦ κόσμου — τό Ἔν πού εἶναι τό πᾶν. Αὐτό το Ἔν εἶναι ἡ θεία νοητική ἀρχή πού μᾶς περιβάλλει, διευθετεῖ τόν κόσμο καί ἐπίσης εἶναι ἐντός μας. Αὐτή μᾶς δίδει τή νοητική δύναμη. Οἱ ἀπόψεις τους γιά τήν ἄγνοια τῶν ἀνθρώπων, τή ζωντανή ψυχή, τίς αἰσθήσεις, τήν ἐνότητα καί διαφορᾶ, τά ἀντίθετα, τή μεταβολή καί κατ' ἐξοχήν τούς σκοπούς τῆς γνώσης καί κατανόησης εἶναι σχεδόν ταυτόσημες, πράγμα πού φαίνεται ἀδύνατο νά ἀποδοθοῦν οἱ ὁμοιότητες αὐτές στήν τύχη.

Ὁ Ἔγγελος ὁμοῦς ἀναφέρεται στόν Ἀναξίμανδρο καί ὄχι στόν Ἡράκλειτο. Ἄν καί μέχρις ἐδῶ ἔδωσα ἕνα διάγραμμα μόνον ὀρισμένων κυρίων ιδεῶν τῶν δύο φιλοσόφων, ὁμοῦς πρέπει νά πῶ ὅτι ὅλο τό συνεπές φιλοσοφικό σύστημα τοῦ Ἡρακλείτου καί Ἐγγέλου εἶναι ἐκπληκτικά παράλληλα.

Τελικά ὁμοῦς δέν ἔχει ἴσως καμμιά σημασία τό ἐάν ὁ Ἔγγελος πράγματι πῆρε ἢ δέν πῆρε τή φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου, πάνω στήν ὁποία ἐβάσισε τό συστημά του, γιατί ὁ Ἡράκλειτος εἶναι ὁ πρῶτος πού διετύπωσε τίς ἀντιλήψεις αὐτές πολλούς αἰῶνες πρὶν ἀπό τόν Ἔγγελο. Οἱ ἀντιλήψεις του ἦσαν πολύ πιό μπροστά ἀπό τήν ἐποχή του ὡς καί ἀπό τή γλώσσα τῆς ἐποχῆς πού χρησιμοποιοῦσε.

Ἄν καί ἀποσπασματικά παραδιδόμενη ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐφεσίου, ὁμοῦς οὐδεὶς ὑπάρχει πού νά μὴν ἐκπλήσσει καί νά μὴν αἰσθάνεται δέος ἀπό τήν εὐφυῖα καί τήν ἐνορατική σύλληψη αὐτοῦ τοῦ περισπούδαστου ἀνθρώπου πού ἔδωσε μιά πλήρη, νέα, συνεπῆ καί ὀλόπλευρη ἐξήγηση τοῦ κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Γιά τή μετάφραση καί τήν ἐπιμέλεια τοῦ παρόντος ἀρθροῦ ὀφείλω θερμές εὐχαριστίες στόν καθηγητή κύριο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΒΟΥΔΟΥΡΗ.

1. Γιά μιά ἐκτενῆ ἐπιχειρηματολογία ὡς πρὸς αὐτό τό σημεῖο βλέπε G. Vlastos, «On Heraclitus», American Jour-

- nal of Philology, LXXVI, No 304, 1955, σελ. 337-368.
2. Ὀφείλω πολλά σ' αὐτό τό σημεῖο στό ἀναφερθέν ἄρθρον τοῦ G. Vlastos, ἔ. ἄ.
  3. W.K.C. Guthrie, History of Greek Philosophy, Vol 1, Cambridge University Press 1969, σ. 403, σημ. 1.
  4. G.S. Kirk «Natural Change in Heraclitus», Mind 1951, σελ. 35-42.
  5. G.W.F. Hegel, Philosophy of Mind, Transl. W. Wallace, Oxford, Clarendon Press, 1971, σ. 1. *
  6. Ἔ. ἄ. σελ. 93.
  7. Ἔ. ἄ., σελ. 29.
  8. Ἔ. ἄ., σελ. 35.
  9. Ἔ. ἄ., σελ. 65.
  10. Ἔ. ἄ., σελ. 66.
  11. Ἔ. ἄ., σελ. 31.

DR F. M. BERENSON
UNIVERSITY OF LONDON